

БУНЬО
ЗНАЙОМІ!

Пометун Олена Іванівна, член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувачка лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України. Автор і співавтор більш ніж 40 підручників для учнів і посібників для вчителів, 12-ти навчальних програм з різних предметів суспільствознавчого циклу. Автор понад 220 наукових статей з проблем навчання історії та інших суспільствознавчих дисциплін, дидактики, історії і теорії педагогіки. Автор «Енциклопедії інтерактивного навчання», перекладеної 3-ма мовами. Голова єдиної в Україні спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності 13.00.02 – теорія і методика навчання історії та інших суспільствознавчих дисциплін. Науковий керівник 28 захищених кандидатських та 4 докторських дисертацій. Як експерт, консультант, тренер учителів працювала в багатьох міжнародних проектах. Коло наукових інтересів – методика і методологія навчання історії та суспільствознавчих дисциплін, інтеграція змісту освіти, інноваційні освітні технології, освіта для сталого розвитку.

* Продовження.
Початок – №1, 2012.

Олена Пометун

МЕТОДИКА РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ*

Використання на етапі осмислення нового матеріалу **порівняльної, або концептуальної, таблиці**, що, як і названі вище типи таблиць, належить до графічних організаторів, завжди дає гарний ефект. Вона допомагає учням не лише систематизувати матеріал, виявити суттєві ознаки явищ, що вивчаються, а й пов'язати його з раніше відомим, що сприяє як кращому розумінню, так і запам'ятовуванню. Така таблиця може слугувати також основою для оцінки та подальших досліджень проблеми. Розглянемо методику використання порівняльної таблиці на прикладі однієї з тем обраного нами для ілюстрації підручника 11 класу – «Перебудова в Радянському Союзі». Прочитавши пункт 1 цього параграфа, запропонуємо учням визначити, за якими лініями можна порівняти політику *перебудови* М.Горбачова і *реформаторські* гії М. Хрущова під час відлиги. Очевидно, що серед ліній порівняння мають бути насамперед цілі і завдання політики, основні напрями реформ в економіці, політичній сфері, соціальній сфері, результати та наслідки реформ. Порівнявши згадані явища за вказаними лініями, учням до снаги спрогнозувати, чи вдалося урядові шляхом політики перебудови справді реформувати державу.

Таблиця ЗХД, або «**Знаємо, хочемо дізнатися, дізнались**», зазвичай поєднує вступну й основну частини уроку.

Вивчаючи тему, на стадії виклику, учні, об'єднані в пари або й цілим класом (на дошці), заповнюють першу колонку таблиці (що знаємо з цієї теми: як правило, це якісь асоціації, конкретні історичні відомості, припущення). Після обговорення отриманих результатів учні самі формулюють цілі уроку (що хочемо дізнатися?), аби усунути пропуски у власних знаннях. Так заповнюють другу колонку таблиці. Після вивчення теми (або її частини) співвідносять отриману інформацію з тією, що була в них на початку уроку, і заповнюють третю колонку таблиці й, таким чином, навчаються рефлексувати з приводу власної розумової діяльності та її результатів. Такий прийом роботи буде доречним, наприклад, під час опрацювання теми «Здобуття Україною незалежності», матеріал якої певною мірою знайомий учням, наприклад, з курсу правознавства, літератури тощо.

Таблиця ЗХД

Знаємо	Хочемо дізнатися	Дізналися

Інколи робота з таблицею ЗХД може бути застосована і під час **лекції з паузами**¹. Під час лекції доречніше використовувати роботу в парі: на стадії виклику кожна пара заповнює першу колонку таблиці (що знаємо?), потім під час читання лекції один учень шукає відповідності й невідповідності первинної інформації з матеріалом лекції, інший – коротко занотує нову інформацію. На стадії рефлексії пропонуємо обговорення отриманих результатів спочатку в парі, потім – усім класом. Використання цього прийому дає змогу перетворити монологічну розповідь учителя на цікавий діалог учня з учнем, учня з учителем і з усім класом.

Щодо «**товстих**» і «**тонких**» **запитань**, нескладно здогадатись, що «тонкими» нази-

¹Грунтовний опис цієї форми організації навчання подано у книзі О. Пометун «Енциклопедія інтерактивного навчання», С. 82–83.

вають закриті запитання, які потребують коротких відповідей (з 1–3 слів), що повторюють зміст прочитаного (почутого). «Товсті» запитання – відкриті, такі, що вимагають розгорнутої відповіді, допускають різні версії та ідеї, передбачення тощо. Уміння поставити запитання – надзвичайно важлива навичка людини з критичним мисленням, тому цей нескладний прийом бажано використовувати частіше, заохочуючи формулювання учнями якомога більшої кількості запитань.

Іноколи можна пропонувати старшокласникам укласти систему закритих і відкритих запитань. Питання бувають різні, оскільки кожне з них спрямоване на розв'язання певного завдання: осягнути суть того, що сказала інша людина, вивчити предмет або явище, дослідити його, знайти вихід з проблемної ситуації. Систему запитань, кожен елемент якої орієнтований на різні завдання, що їх виконують учні, подано в таблиці.

Питання	Питальні слова за допомогою яких формулюється	Приклад
Питання на здобуття знань (інформації)	Що таке? Де? Коли? Що саме? Скільки? Які приклади?	Що таке політика прискорення?
Питання на розуміння інформації	Як передати іншими словами...? Як ви розумієте...? Як іншими словами пояснити...?	Як ви розумієте пояснення М. Горбачова щодо необхідності політики прискорення?
Питання на пошук можливостей використання, застосування інформації	У яких ще ситуаціях можна застосувати? Хто може використовувати? Чим може бути корисно? Що може зашкодити?	У тексті наголошується, що політика прискорення провокувала інфляцію. Чи можемо вважати, що сьогоднішня інфляція в Україні зумовлена тими самими причинами?
Питання на аналіз	Які основні елементи? З чого складається? До якої групи належить? Які причини? Як побудовано? Які функції? У чому схожість (відмінність)?	Які були основні риси економічної кризи другої половини 80-их – початку 90-их років?
Питання на синтез	Про що свідчить наявність таких елементів, як...? Як пов'язані? У чому зв'язок між... Що спільного між... Який висновок можна зробити з фактів? Поясніть, чому? Чому ви так думаєте? Чому ви вважаєте, що...?	Як пов'язані між собою такі поняття, як ринок, приватна власність, орендні відносини?
Питання на оцінку	Які переваги (недоліки)...? Чи правильно (помилково)...? Чи ефективно? Чи згодні ви, що..., чому? Чи правильно, що..., чому?	Чи були перебудовні процеси поступовими та послідовними, чому? Чи можна вважати тенденції в українській економіці 80-их років позитивними?

Досліджуючи реальність, людина обов'язково використовує згадані в таблиці мисленнєві операції. Кожна з них може бути «запущена» спеціальним запитанням, яке ми

ставимо у процесі дослідження собі й іншим. Використання всієї сукупності питань різних видів – системи – дає змогу всебічно, ретельно й детально вивчити предмет дослідження. Така система запитань згодом може бути використана як основа для самостійних досліджень учнів.

Читання із зупинками вимагає від учителя попередньо продумати запитання, що мають стимулювати мислення учнів у процесі читання. Ці запитання повинні складати певну логічну послідовність, ланцюжок, спираючись на який учні зможуть всебічно дослідити події та явища, що вивчатимуть. Так, читання матеріалу про «Політичні реформи і зростання соціальної та національної активності українського суспільства наприкінці 80-х років» (тема 28 згаданого підручника) можна «переривати» запитаннями:

- 1) Які зміни відбулися в політичній системі СРСР та УРСР?
- 2) У чому значення виборів 1990 р.?
- 3) Як реагувало на ці зміни суспільство?
- 4) Чому відбулося піднесення демократичного руху населення?
- 5) Чи було це пов'язано з політичними реформами, чому?
- 6) До яких наслідків мало, на вашу думку, призвести це піднесення?
- 7) Чому виникали громадські об'єднання?
- 8) Чому активізувався національний рух?

Відомим прийомом опрацювання матеріалу в основній частині уроку є «**мозаїка**» (прийом називають також «**ажурною пилкою**», «**зигзагом**» та ін.)². В основі **мозаїки** лежить певний принцип, а саме: навчальний матеріал учитель поділяє на якусь кількість фрагментів – питань уроку (за кількістю малих груп, що створюємо для його опрацювання). Кожна група отримує свій фрагмент і ґрунтовно вивчає його. Засвоївши фрагмент, члени групи обговорюють і планують ефективні способи повідомлення інформації членам інших малих груп. Таким чином, учні, члени кожної малої групи, перетворюються на експертів з певного фрагмента теми, що вивчається. Після проведення цієї роботи учні об'єднуються в нові групи, у кожній з яких є «експерти» з кожного питання теми. Протягом установленого часу вони навчають одне одного засвоєного ними питання. Мета цієї нової групи полягає в тому, щоб усі її члени опанували тему в повному обсязі. Після завершення групової роботи вчитель перевіряє її результати за допомогою контрольних, а потім проблемних запитань.

Як і будь-яке взаємонавчання, прийом «мозаїка» дає змогу істотно підвищити відповідальність учнів за результати навчання, а отже – підвищити навчальні досягнення кожного.

Іншим прийомом взаємонавчання у цій частині уроку є **читання в парах – узагальнення в парах**, що допомагає розвивати в учнів різні види мислення, зокрема навчає глибшого розуміння прочитаного. Об'єднавши учнів у пари, запропонуйте їм працювати по черзі. Спочатку хтось читає перший абзац тексту і узагальнює його (формулює дуже коротко, в 1–2 реченнях основну думку тексту).

² ґрунтовний опис прийому див. там само, С. 75–77

Потім інший з пари має поставити питання, однак не репродуктивні — на відтворення змісту абзацу, — а відкриті, такі, що логічно з ним пов'язані.

Якщо учні виконують таке завдання вперше, важливо відпрацювати необхідні навички окремо. Коли один з учнів прочитає перший абзац (або відзначений вами уривок), учитель має сам узагальнити його і поставити запитання. Потім перевірте результати кількох учнів з узагальнення наступного абзацу. Якщо потрібно, прокоментуйте відповіді. Тепер варто попросити другого учня в парі поставити запитання за опрацьованим уривком. Після того, як це зроблено, перевірте, наскільки розуміють інші, попросивши кількох учнів виголосити свої запитання. Знову, якщо потрібно, зробіть коментарі, зауважуючи, як можна поліпшити запитання.

Коли переконаєтеся, що учні зрозуміли, як виконувати таке завдання, запропонуйте їм працювати далі самостійно: читати, узагальнювати й ставити запитання за текстом — частина за частиною. Після читання й обговорення кожного абзацу учні мають мінятися ролями.

Доречними прийомами в процесі осмислення учнями нового матеріалу є різноманітні прийоми безпосереднього опрацювання тексту. Серед них найбільш цікаві названі вище «**читання з маркуванням**» та «**опорні слова**». Метод читання з маркуванням (у літературі інколи зустрічаємо назву «інсерт» — від англійських слів: I — interactive, N — noting, E — effective, S — system, R — reading and T — thinking) — системна розмітка тексту під час читання й обдумування, що дає змогу істотно активізувати процес сприйняття інформації та підвищити його ефективність.

Учнів потрібно познайомити з низкою умовних позначок і запропонувати їм у процесі читання ставити ці позначки олівцем на полях спеціально підібраного тексту. Часто позначкою «галочка» (v) позначаємо в тексті інформацію, яка вже відома. При цьому джерело інформації і міра достовірності її не мають значення. Знайомим учням «плюсом» (+) позначають нову інформація. Учень ставить цей знак тільки тоді, якщо він уперше натрапляє на викладені в тексті відомості. Знаком *запитання* (?) позначаємо те, що залишилося незрозумілим і вимагає додаткових відомостей, викликає бажання дізнатися детальніше. Знайомий усім «мінус» (-) означає те, що суперечить наявним уявленням, щось, про що читач думав по-іншому.

Цей прийом вимагає від учня активного й уважного читання. Він зобов'язує не просто читати, а вчитуватися в текст, відстежувати власне розуміння в процесі читання тексту або сприйняття будь-якої іншої інформації. На практиці учні просто пропускають те, чого не зрозуміли, а за умови використання згаданого прийому маркувальний знак «питання» зобов'язує їх бути уважними й позначати незрозуміле.

Після прочитання тексту можна рекомендувати учням заповнити таблицю, де позначки стануть заголовками колонок (тобто кількість колонок таблиці відповідає кількості позначок маркування). У таблицю коротко заносяться відомості з тексту.

Таблиця маркування

Те, що мені було відомо (v)	Це для мене абсолютно нове, неочікуване (+)	Це суперечить моїм знанням і уявленням (-)	Я хочу дізнатися про це більше (?)

Прийом має ефект в основній частині уроку. Для заповнення таблиці учням потрібно знову повертатися до тексту, тож вдумливе, уважне читання забезпечене.

Перед тим як давати це завдання, вчителю потрібно подумати, якого роду інформацію (4 або 5 моментів) учні, за його бажанням, мають знайти в тексті. Для кожного роду інформації треба придумати простий символ. Окрім, названого вище, цим способом учні можуть шукати факти (дати, географічні відомості, відомості про історичні постаті), поняття, зв'язки, причини, наслідки, тенденції тощо.

Використання згаданого прийому вимагає від учителя:

- заздалегідь визначити текст або його фрагмент для читання з позначками;
- пояснити або нагадати учням правила, відповідно до яких слід розставляти маркувальні позначки;
- чітко визначити час, відведений на роботу, і стежити за регламентом;
- передбачити форму перевірки й оцінки виконаної роботи.

Прийом «Читання з маркуванням», а також відповідна таблиця унаочнюють процес накопичення інформації, шлях від «старого» знання до «нового». Важливим етапом роботи є обговорення результатів маркування тексту або записів, внесених у таблицю. Зазвичай учні без зусиль зауважують, про що, відоме їм, є згадки в тексті, і з особливим задоволенням повідомляють, що нового й несподіваного для себе вони дізналися. При цьому бажано, щоб учні посилалися на текст, іноді цитуючи його.

Щоб навчитися критичного мислення, учні мають розуміти, що будь-який текст, окрім художнього, містить важливу інформацію (близько 30–40%) і неважливу (близько 60–70%). Істотна, важлива інформація — це ключові слова й словосполучення, у яких втілено основне смислове навантаження тексту. Спираючись на них, ми скорочуємо текст, полегшуючи засвоєння прочитаного. Несуттєва інформація — це вставні слова, засоби зв'язку, лексичні повтори, непотрібна або нецікава для читача інформація. Несуттєва інформація допомагає нам зрозуміти важливу інформацію і сконцентрувати на ній нашу увагу.

Важливо навчитися швидко і якісно відбирати істотну інформацію з-поміж неістотної. Вибір **опорних слів** є першим етапом смислового скорочення тексту, що підвищує ефективність його засвоєння. Цей етап формується в процесі практичних вправ. Тому час від часу потрібно пропонувати учням завдання на зразок: «Читаючи текст, застосуйте **метод опорних слів**. Випишіть ті слова (словосполучення), які ви вважаєте ключовими для кожної ідеї тексту. Працюючи в парах, перекажіть одне одному зміст тексту, спираючись на виписані слова. Оцініть, наскільки точно переказано текст».

Щоб відокремити важливу інформацію від неважливої,

учням потрібно послідовно поставити перед собою запитання: «Про що цей текст?», «Хто що робить?» і «Важливо це чи неважливо?». Перші два питання дають змогу виявити в тексті ключові (найважливіші) слова і словосполучення. Третє питання спрямоване на те, щоб залишити зпоміж них тільки важливі. У результаті «просіювання» інформації залишається тільки істотне у вигляді «телеграми» — тексту, що показує рух думки від відомого до нового.

Деякі слова або фрази в тексті, що розкривають його зміст, є опорними. Опорні слова — це здебільшого іменники, дієслова, прислівники. Опорними словосполученнями є стійкі словосполучення, складні терміни, назви розділів, методів тощо.

Розвитку критичного мислення учнів у цій частині уроку сприятимуть і спеціальні види пізнавальних завдань.

1. *Завдання за матеріалом, що вивчається, які пов'язані з життєвим досвідом дітей або з раніше отриманими знаннями.* Наведемо приклад такого завдання: «вчитель-історик Г. Середницька вважає, що перебудовчі процеси «відкрили для України шлях до незалежності, призвели до проголошення нової демократичної держави». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою?»³

2. *Завдання на пояснення нового матеріалу партнерові з акцентом на основних положеннях й найважливіших гумках.* Так, у підручнику для 11 класу в матеріалі пункту 2 параграфа 30–31 можна знайти таке завдання, що виконується в парах у процесі опанування відповідного тексту: «Які внутрішні та зовнішні чинники призвели до ухвалення Декларації про суверенітет? Які положення містила Декларація? У чому сутність процесів суверенізації? Як пов'язана з ними криза восени 1990 року? Якими були її наслідки?»⁴

3. *Завдання на добір аргументів «за» і «проти» (за текстом уроку).* Це завдання для діалогу в парі або в малій групі, де одні висловлюють аргументи «за», інші — «проти», наприклад: «О. Бойко пише: «Навіть російські історики сучасності зазначають, що поява Акта про незалежність України та відмова від принципів Союзу значною мірою були зумовлені проімперськими діями лідерів РРФСР». Чи погоджуєтесь ви з ними, чому?»⁵

Різновидом цього завдання є *завдання на постановку проблеми.* Проте на відміну від нього, у цьому завданні базовий текст не пропонуємо. Ставимо лише питання, на яке учні мають відповісти самостійно, наводячи свої аргументи або попередньо обговоривши питання в малих групах: «Чи можна назвати перебудову «революцією згори», як вважали деякі прибічники М.Горбачова?»⁶

Можливо також *завдання на прогнозування розвитку ситуації*, на кшталт: «А що, якщо...», наприклад: «Які наслідки могла б мати перемога путчу в серпні 1991 року?»⁷

4. *Завдання на узагальнення, короткий виклад учнями*

прочитаного матеріалу або створення короткої анотації матеріалу теми чи лекції. Такі завдання спеціально спрямовані на формування вміння переструктурувати текст, створювати вторинні тексти, що дає змогу зрозуміти логічну структуру оригінального тексту, виділити його основні положення, пропускаючи деталі. Наприклад: «Напишіть короткий (на 200–250 слів) виклад матеріалу теми «Здобуття Україною незалежності». Почніть з короткого вступу, де сформульовано проблему, якій буде присвячений ваш виклад, і пояснено, чому ця проблема важлива. Перші речення повинні характеризувати тему: по одному-два речення на кожний пункт параграфа. Далі, у частині «Результати», покажіть у кількох реченнях (до 3–4), до чого призвели події та процеси, про які йдеться. На завершення проаналізуйте отримані результати, оцініть значення того, що відбулося. Якщо можливо, спрогнозуйте подальший розвиток подій та шляхи застосування отриманого нового знання.

5. *Діалог, або виклад аргументів від імені діячів минулого.* Наприклад: «Уявіть собі, що вам належить узяти участь у всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року з питання: «Чи підтверджуєте ви «Акт проголошення незалежності України?». Ви розумієте всі обставини того часу, коли проводився референдум, однак усвідомлюєте й ті складності, які ще й зараз не може подолати на шляху розвитку Україна як незалежна держава. Напишіть коротке есе з викладом вашої позиції. Не забувайте ґрунтовно пояснити її як з позицій минулого, так і сучасності».

Узагальнено описані прийоми організації діяльності учнів в основній частині уроку у таблиці.

Приєм	Час	Завдання для учнів
Порівняльна, або концептуальна, таблиця	5–10 хв.	Визначте, за якими критеріями (лініями) можна порівнювати політику перебудови М.Горбачова і реформи М.Хрущова під час відлиги, та порівняйте їх.
Таблиця ЗХД «Знаємо, хочемо дізнатися, дізнались»	15–20 хв.	Згадайте, що ви вже знаєте про проголошення незалежності України та запишіть це у першій колонці таблиці. Подумайте, що ви ще хотіли б дізнатися про цю подію. Сформулюйте відповідні запитання та запишіть їх у другій колонці. Прочитайте матеріал підручника, одночасно коротко занотуйте, про що ви дізналися. Після завершення читання обговоріть, які відповіді ви отримали, а які — ні, та як знайти бажану інформацію.
Лекція з паузами і таблиця ЗХД	15–20 хв.	Згадайте, що ви вже знаєте про проголошення незалежності України, та запишіть це в першій колонці таблиці. Подумайте, що ви ще хотіли б дізнатися про цю подію. Сформулюйте відповідні запитання та запишіть їх у другій колонці. Прослухайте виклад учителя і під час кожної паузи запишіть, про що ви дізналися. Після завершення лекції обговоріть, які відповіді ви отримали, а які — ні, та як знайти бажану інформацію.
«Тонкі» та «товсті» запитання	7–10 хв.	Прочитайте фрагмент тексту параграфа та поставте до нього 3–4 «тонких» та 3–4 «товстих» запитання.

³ Пометун О.І., Гупан Н.М. Історія України: підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Освіта, 2011. — С.236

⁴ Там само, С.224

⁵ Там само, С.236

⁶ Там само, С.222

⁷ Там само, С. 230

Система закритих і відкритих запитань.	15–20 хв.	Працюючи в парах, оберіть 1–2 типи запитань та, читаючи визначений фрагмент тексту, поставте до нього 3 запитання такого типу. Типи запитань: 1) Хто, що, коли, скільки, як, яким чином? 2) Як ви розумієте...? Як пояснити іншими словами...? Що мав на увазі автор? 3) У яких ще ситуаціях можна говорити, що...? Як можна використовувати...? Чим може бути корисно...? Що може зашкодити...? 4) Які основні елементи? З чого складається? До якої групи належить? Які причини? Як побудовано? Які функції? У чому схожість (відмінність)? 5) Про що свідчить наявність таких елементів, як? Як пов'язані між собою...? Що спільного між...? Який висновок можна зробити з фактів? Поясніть, чому? Чому ви так думаєте? Чому ви вважаєте...? 6) Які переваги (недоліки)...? Чи правильно (помилково)...? Чи ефективно? Чи згодні ви, що..., чому? Чи правильно, що..., чому? Чи прогресивно?
Читання із зупинками	10–15 хв.	Читаючи текст, зупиняйтесь у визначених учителем місцях та відповідайте на запитання. 1) Які зміни відбулися в політичній системі СРСР та УРСР? 2) У чому було значення виборів 1990 р.? 3) Як реагувало на ці зміни суспільство? 4) Чому відбулося піднесення демократичного руху населення? 5) Чи було це пов'язано з політичними реформами, чому? 6) До яких наслідків мало, на вашу думку, призвести це піднесення? 7) Чому виникали громадські об'єднання? 8) Чому активізувався національний рух?
«Мозаїка»	25–35 хв.	1) Об'єднайтеся в домашні малі групи і отримайте від учителя фрагмент тексту для опрацювання. Прочитайте свій фрагмент та вирішіть, яким чином ви можете передати цю інформацію іншим. 2) Створіть нові (експертні) групи таким чином, щоб у кожній з них були присутні представники всіх домашніх груп. Хай представник кожної з домашніх груп протягом 1–2 хв. передасть членам групи зміст свого фрагмента. 3) Поверніться в домашні групи та обговоріть те, що ви почули в експертних групах. Порівняйте відомий вам тепер новий зміст із текстом підручника.
Читання в парах	5–7 хв.	Об'єднайтеся в пари та почніть читати пропонуванням учителем текст за абзацями. Після читання кожного з абзаців одним із партнерів, інший має узагальнити його суть в 1–2 реченнях. Потім інший з пари ставить питання до абзацу. Після читання й обговорення кожного абзацу міняйтеся ролями.
Читання з маркуванням	3–7 хв.	Прочитайте вказаний учителем фрагмент тексту параграфа і зробіть його аналіз, використовуючи такі позначки на полях: v – відоме; + – нове; ? – незрозуміле, хоча дізнатися більше; ! – цікаве для мене.

Опорні слова	5–7 хв.	Читаючи текст, виписуйте опорні слова (словосполучення). Працюючи в парах, перекажіть одне одному зміст тексту, спираючись на виписані слова. Оцініть, наскільки точно переказано текст.
Спеціальні види пізнавальних завдань	3–5 хв. на обговорення кожного завдання	1) Подумайте, як матеріал теми пов'язаний з тим, що вам вже відомо? Що було для вас очікуваним у розвитку подій? А що ні? 2) Прочитайте вказані вчителем два фрагменти тексту. Об'єднайтеся в пари та поясніть одне одному, у чому полягають основні положення опрацьованого тексту. 3) Прочитайте текст і, працюючи в парах, сформулюйте 2 аргументи «за» і 2 аргументи «проти» цієї позиції. 4) Подумайте, яку проблему (суперечність) можна визначити на основі матеріалу уроку. 5) Обговоріть у малих групах питання: чи можна вважати, що реформи М.Горбачова наблизили розпад СРСР? Як розвивалися 6 суспільні процеси в СРСР, якби вони не були ініційовані? 6) Створіть короткий (з 5–6 речень) текст, що узагальнює матеріал уроку. Почніть зі слів «На сьогоднішньому уроці я зрозумів (зрозуміла)...»

Перейдемо до наступної частини уроку – *рефлексії*. Насамперед зазначимо, що сучасна технологізація навчання передбачає обов'язкову рефлексію, під якою в педагогіці розуміють здатність людини до самопізнання, вміння аналізувати свої власні дії, вчинки, мотиви та зіставляти їх із суспільно значущими цінностями, а також діями та вчинками інших людей. Мета рефлексії: згадати, виявити й усвідомити основні компоненти діяльності – її зміст, тип, способи, проблеми, шляхи їх розв'язання, отримані результати тощо.

Якщо ми будемо ефективно навчання, рефлексія має здійснюватися впродовж усього навчального процесу, виконуючи на різних його етапах різні функції. При цьому, як зазначали вище, важливо, щоб до процесу рефлексії були залучені й учні, й учитель. Адже досвід переконує: якщо хтось із суб'єктів процесу навчання не бере участі в рефлексії, увесь її механізм виявляється неефективним.

Рефлексія є також окремою, завершальною, частиною уроку. На цьому етапі учні розмірковують про зв'язок своїх попередніх уявлень з тим, що вони дізналися на уроці; закріплюючи нові знання, активно перебудовують свої уявлення для того, щоб включити в них нові поняття. Живий обмін ідеями між учнями дає їм можливість познайомитися з різними точками зору, навчає уважно слухати інших й аргументовано обстоювати свою думку. Остання частина уроку має на меті саме творче застосування отриманих знань, навичок, умінь. Отже, саме ця частина уроку має на меті реалізувати ще один критерій ефективності інноваційного процесу, що передбачає формування особистості, здатної до безперервного навчання, самоосвіти.

(Далі буде)